

A nyílt hozzáférés nemzetközi és hazai áttekintése

Holl András, informatikai tanácsadó
MTA KIK, MTA CsFK CsI

Az Open Access (OA) – magyarul nyílt hozzáférés – a tudományos folyóiratokban megjelent szakcikkek szabad elérhetőségét, kereshetőségét jelenti az interneten. Elsősorban a tudományos kutatók számára fontos, a társadalom számára a tudomány gyorsabb fejlődésén, és a kutatás gazdaságosabb működtetésén keresztül hasznosul. Éppenséggel nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a kutatókon túl a szakcikkeknek van egy további – bár szintén nem túl népes – közönsége is: a kutatói képzettséggel és érdeklődéssel rendelkező, ám az alkalmazási területeken dolgozó értelmiségiek, a tanárok, s végül a lelkes és képzett amatőrök. Az Amerikai Egyesült Államokban nagy hangsúlyt helyeznek arra is, hogy a legújabb orvosi kutatások eredményeit bárki elolvashassa – az adófizetők számára, akiknek a pénzből finanszírozták, ingyenesen elérhetőek legyenek. Ha nem is értik, a háziorvosukkal vagy kezelőorvosukkal elmagyaráztathatják maguknak.

A tudomány működése az eredmények megosztásán, teljes nyilvánosságán, szabad továbbhasználhatóságán alapul – legalábbis a közpénzekből fizetett alapkutatások esetén. A tudományos folyóirat-kiadás haszna csak másodlagos. A folyóiratok előfizetéses alapon való finanszírozása annak következtében alakult ki, hogy a nyomdai előállítás és a postai terjesztés költségei a példányszámmal arányosak. Az interneten elérhető elektronikus tartalmak előállítási költsége már nem függ az olvasók számától, a letöltés szinte ingyen van – így azt többé már nem célszerű az olvasókkal megfizettetni. Legalábbis nem lenne célszerű, ám mára sok esetben a kereskedelmi alapon működő tudományos kiadóvállalatok a folyamat részévé váltak, és ragaszkodnak a számukra tekintélyes profitot jelentő hagyományos megoldásokhoz. Ahelyett, hogy az általuk hozzáadott értéket fizettetnék meg, megszerzik a szerzői jogokat egy olyan mű felett, amelyikre az általuk befektetett összeg sokszorosát fordították, többnyire adóból. Az így kialakított információs monopóliumukkal visszaélve az inflációt és a terjedelemlövedéket meghaladó mértékben emelhetik az előfizetési díjakat.

A nyílt hozzáférés – túl a tudományos haszonnak a kevésbé lényeges anyagi haszon árán való optimalizálásán – nyomásgyakorlás az üzleti alapon működő kiadóvállalatokra, lázadás a tudományos eredmények kisajátítása ellen, kísérlet a tudományos folyóiratok elszabadult előfizetési díjainak megzabolázására.

Azt könnyű megérteni, hogy a kiadók irreális hasznának korlátozása miért jó a tudománynak és az egész társadalomnak. De miben jelentkezik a nyílt hozzáférés közvetlen tudományos haszna? Az interneten szabadon elérhető cikkeket többen olvassák, szélesebb körben hasznosulnak – hiszen

eljutnak azokhoz is, akik a folyóiratot nem fizetik elő, akik a cikket nem tudnák megvenni. Számos tanulmány mutatta ki, hogy a nyílt hozzáférésű cikkekre hamarabb érkeznek az első idézetek, és az idők folyamán ezekből többet „gyűjtenek össze”. Egyre fontosabb az is, hogy az adatbányászat, az internetet bejáró robotok előtt ne legyenek akadályok, az előfizetések ne korlátozzák a hálózaton portyázó robot-ágenseket. Az egyre gyorsuló ütemben bővülő szakirodalmat a hagyományos humán eszközökkel egyre kevésbé lehet kezelni. Amennyiben nem szeretnénk, hogy a tudomány fejlődési üteme megtörjön, a tudományos kommunikációt át kell alakítani, és ezen belül az előfizetési díjaknak el kell tűnnie (legalábbis az elektronikus tartalmakra).

Az Open Access a fizika területéről indult: Paul Ginsparg állított fel a Los Alamos-i Nemzeti Laboratóriumban egy preprint-szervert a számítógépén 1991-ben. Az először xxx-nek nevezett szolgáltatás lehetővé tette, hogy a kutatók már megjelenés előtt feltöltsék cikkeik kéziratát, és letölthessék a többiekét. A szolgáltatás utódja ma a Cornell Egyetemen arXivⁱ néven működik. Az xxx nem csupán az arXiv-ban él tovább, a tudományos kommunikáció új csatornáját teremtette meg. 1994-ben Stevan Harnad (Hernád István), a Southamptoni Egyetem kognitív pszichológusa felforgató javaslatot tett közzé (Subversive Proposal)ⁱⁱ a tudományos közlések rendszerének átalakításáról. Ginsparg, Herbert Van de Sompel és mások 1999-ben indították útjára az Open Archives Initiative-ot (OAI)ⁱⁱⁱ, melynek gyümölcsei lettek a repozitóriumok: a cikkek teljes szövegét tartalmazó adatbázisok, és ezeknek a szolgáltatásoknak az aggregálására alkalmas Protocol for Metadata Harvesting (PMH) szabvány. Ugyanebben az évben Harold Varmus, az amerikai National Institutes of Health (NIH) Nobel-díjas igazgatója az arXiv ötletét az élettudományok területére átplántálva közzétette E-BIOMED című javaslatát^{iv}. Varmus kezdeményezéséből nőtt ki a PubMed Central repozitórium és a Public Library of Science (PloS) Open-Access kiadó. Varmus tette kötelezővé az NIH által támogatott kutatásokra a nyílt hozzáférést.

A Soros Alapítvány vendégeiként 2001-ben Budapesten összegyűlt a fiatal Open Access mozgalom néhány képviselője, és kiadták a Budapest Open Access Initiative (BOAI)^v felhívást. A budapesti találkozón született definíció szerint „*a nyílt hozzáférés az interneten keresztül megvalósuló szabad elérés, lehetővé téve bármely felhasználó számára az olvasás, letöltés, másolás, terjesztés, nyomtatás, keresés vagy linkelés, szoftverrel való feldolgozás lehetőségét pénzügyi, jogi vagy technikai akadályok nélkül*”. A nyílt hozzáférés két lehetőségét vázolták fel: az új, előfizetési díjak nélkül elérhető Open Access folyóiratokban való publikálást és a repozitóriumokban történő ön-archiválást. A budapestit a következő években további találkozók követték: Bethesdában^{vi} és Berlinben^{vii}.

A budapesti kezdeményezésben felvázolt két módszer – az ön-archiválás (repozitórium, zöld út), illetve a minden cikket szabadon közreadó nyílt hozzáférésű folyóiratok, ahol többnyire a szerzőknek kell publikálási díjat fizetniük (arany út) – mellé a hagyományos, kereskedelmi alapon működő kiadók egy harmadikat kreáltak a későbbiekben: ez a szabad hozzáférés megváltása az amúgy előfizetési folyóirataikban (ezt szokták hibrid modellnek nevezni). Ha a szerző kifizeti a várt hasznukat, az adott cikk szabadon hozzáférhető lesz az interneten, míg a többi továbbra is csak előfizetéssel vagy

cikkenként, letöltési díj ellenében érhető el. A kiadók által szabott megváltás általában jelentősen magasabb az nyílt hozzáférésű folyóiratok díjainál – gyakran 2-3 ezer dollár cikkenként, míg az OA folyóiratok átlagos publikálási díja 900 dollár.

A nyílt hozzáférés általában több a szabad hozzáférésnél. A BOAI definíciója szerint szerepel benne a további szabad terjesztés joga is, amit viszont sokan nem adnak meg, a szerző pedig feltételek nélkül károsnak is tekint. A gyakorlatban kétféle fokozata terjedt el a nyílt hozzáférésnek: a „gratis” és a „libre”. Az utóbbi a megengedőbb, a Budapesten felvázolt definíciónak megfelelő, az előbbi az Open Access kiadók többsége által gyakorolt, kevésbé megengedő, a továbbterjesztést nem tartalmazó. A szoftverrel való feldolgozás – az adatbányászat – lehetőségét általánosan kívánatosnak tartják, és nem tiltják. A nyílt hozzáférés tehát befolyásolja azt, hogy magával a művel mit lehet tenni a továbbiakban: a szerzői jogokat. A megengedő, nem korlátozó szerzői jogi védelmi formulák történeténél Mahatma Gandhi Hind Swaraj című művének angol nyelvű kiadását lehet megemlíteni, amelyen a „No rights reserved” formula szerepelt a szokásos „Copyright reserved” helyett. Az angol szójáték szerint a megengedő formulákat szokás *copyright* helyett *copyleft*-nek nevezni. A nyílt hozzáférésű irodalom esetében manapság szokás a Creative Commons CC-BY (*nevezd meg!*) licencét alkalmazni – véleményünk szerint helytelenül. A Kreatív Közjavak elsősorban továbbterjesztendő, módosítható szellemi alkotások számára alkalmas. A tudományos műveknél a gondolati tartalom mindig is továbbfejleszthető volt, arra nem szükséges licenc, mint ahogy az idézetre vagy parafrázisra sem. A forma – a mű: cikk vagy könyv – azonban nem módosítható, ennek ez esetben nincs is értelme.

Ha az OA előnyös (több olvasót, nagyobb hatást – idézettséget – jelent), és a hagyományos folyóiratoknál drága a nyílt hozzáférés, feltehetjük a kérdést: miért publikálnak még a kutatók hagyományos folyóiratokban? A tudományos közlési rendszer igen konzervatív, egy folyóirat reputációját nehéz gyorsan felépíteni. A szcientometria is a régi folyóiratoknak kedvez, a folyóiratok elismertségét jelző impakt faktort megszerezni is időbe kerül, már csupán a kiszámítás algoritmusa miatt is (három teljes évre van szükség ehhez).

A kiadóknál keletkező szabad hozzáférésű tartalmakat meg lehet találni az elektronikus folyóiratcikkek irodalomjegyzékében található linkeket követve, vagy a hagyományos szakirodalmi adatbázisokon keresztül. De vajon meg lehet-e találni a repozitóriumokban elhelyezett cikkeket? A már említett PMH szabvány ezt lehetővé teszi. A Google vagy a Google Tudós meg is találja a bevett lajstromokban felsorolt repozitóriumokban tárolt cikkeket. Vannak repozitóriumokra, bennük található speciális tartalmakra szakosodott keresők is, ám ezek még nem érték el a kereskedelmi alapon működő szakirodalmi keresők szintjét. Egyes dokumentumtípusok aggregálására is találhatunk példákat. A DART-Europe^{viii} a PhD dolgozatok egységes kereshetőségét biztosítja.

Mára számos egyetem, kutatóintézet, kutatási alap tette kötelezővé a nyílt hozzáférés biztosítását alkalmazottainak, nyertes pályázóinak. Világszerte 3-4 ezer repozitórium működik^{ix}, a legnagyobbak milliónyi cikket tesznek közzé: a PubMed Central 2,7 millió, az arXiv 850 ezer cikket tartalmaz. A

Directory of Open Access Journals (DOAJ)^x kilencezer nyílt hozzáférésű folyóiratot tart nyilván. A referált folyóiratokban megjelenő tudományos cikkek nagyjából 10%-a rögtön szabadon elérhető, egybeszámítva az OA folyóiratokat és a hibrid modell keretében megjelent cikkeket.

Magyarországról 25 folyóirat szerepel a DOAJ listájában, közülük van olyan, amelyik már 1994 óta elérhető az interneten. Nagyjából tucatnyi hazai intézmény üzemeltet vagy épít repozitóriumot – nem egy közülük több gyűjteményt is. Nyílt hozzáférést ír elő kutatói számára a Magyar Tudományos Akadémia (MTA), a támogatott pályázatok résztvevőinek az OTKA. 2013-tól a nemzeti felsőoktatásról szóló törvény^{xi} szerint a PhD dolgozatok nyilvánosak, és a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) adatbázison keresztül elérhetőek kell legyenek. A hazai repozitórium-üzemeltetők munkáját a HUNOR (Hungarian Open Access Repositories)^{xii} szervezet segíti.

A politika is elkötelezi magát a nyílt hozzáférés mellett. Már az EU 7-es keretprogramjában kikötötték néhány támogatási területen – az OpenAIRE^{xiii} projekt foglalkozott a megvalósítás kérdéseivel. A 2020 Horizont programban már minden támogatott kutatás eredményeit Open Access elérhetővé kell majd tenni. Állást foglalt a nyílt hozzáférés kérdésében a Science Europe is.^{xiv} Az Amerikai Egyesült Államok törvényhozása addig-addig birkózott a kérdéssel, amíg a kormányzat lépett: John Holdren, az elnök tudományos tanácsadója utasította a szövetségi kutatási alapokat az OA rendelkezések kidolgozására.

A nyílt hozzáférés eszméje kisugárzik a tudományon belül és a tudományon túl. Ma már nem csupán a publikációk, hanem a tudományos adatok nyílt hozzáférhetősége is napirenden szerepel. Nem csupán a tudományos művek, de a PhD dolgozatok, esetenként a szakdolgozatok nyilvános elérhetőségét is biztosítják, de felmerül az oktatási anyagok szabad internetes hozzáférhetősége is. Számos hazai egyetem adja már közre repozitóriumán keresztül a PhD dolgozatokat, és 2010-től az MTA doktora fokozatot elnyerők dolgozatai is szabadon elérhetőek az MTA Könyvtár és Információs Központ egyik repozitórium gyűjteményében (REAL-d)^{xv}. Egyre több olyan könyv, folyóirat kerül az internetre, szabadon elérhetően, ahol a kiadásból kereskedelmi hasznot várni amúgy sem lehetne. Ez egyfelől örvendetes, de másfelől aggodalomra adhat okot, hogy ezek az ingyenes tartalmak nem mindenütt vannak megfelelő helyen. Egy weblapra feltett cikk nem biztos, hogy évek múlva is megtalálható vagy olvasható lesz. Jó lenne, ha a szabad eléréshez magas szakmai színvonalú szolgáltatás is társulna, az elektronikus cikkek és könyvek valódi kiadóknál jelennének meg, valódi elektronikus könyvtárakban őriznék és szolgáltatnák őket. Ilyen is van már: nálunk például a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK)^{xvi} az Országos Széchényi Könyvtárban. A szöveges információkon túl egyre több hanganyag, zene, kép, film kerül szabad hozzáféréssel az internetre – és sajnos, egyre több tűnik el onnan. A Nemzeti Digitális Adattár 2013 elejére elérhetlenné vált, az NDA@SZTAKI^{xvii} kereső már részben elérhetetlen tételeket mutat. De van, ami még megvan: ilyen például a Képzőművészet Magyarországon^{xviii} elektronikus galériája.

A szabadon hozzáférhető szellemi alkotások között szerepelnek számítógépes programok is – mint a közismert GNU Linux operációs rendszer. Az írásművekkel szemben a szoftvereknek létezik többféle,

testreszabott szerzői jogi formula: mint a GNU GPL. Természetesen nyílt hozzáférést biztosító repozitóriumokat és folyóiratokat is meg lehet valósítani szabad szoftverrel: az előbbire példa az EPrints és a DSpace, az utóbbira az Open Journal Systems. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy amint a *desktop publishing* esetében is, a szoftver sokat segít, azonban a tipográfiai, kiadói, könyvtárosi szakértelmet és munkát nem tudja teljesen kiváltani.)

Az internet által biztosított olcsó elérés mára sokakban azt a képzetet kelti, hogy minden tartalom szabadon elérhető kell legyen. A médiavállalatok harcban állnak az illegális tartalmamegosztó és cserélő rendszerekkel. De ez már nem ugyan az, mint a nyílt hozzáférés. A technika sok mindent lehetővé tesz, és a költségek és díjak mértéke, megosztása a szerzők, a kiadók, a forgalmazók és a közönség között lehet vita tárgya, de az alaphelyzet más, mint az Open Access esetében. Számos próbálkozás született legális tartalmak közzétételére – mint a Digitális Irodalmi Akadémia –, de nem szabad arról megfeledkezni, hogy a művészeknek – a tudományos kutatókkal ellentétben – többnyire nincs fizetett állásuk, őket a közönségnek kell, ilyen vagy olyan módon eltartania.

A számítógép és az internet alapvetően megváltoztatta az információk terjedését. Amíg a könyvnyomtatás olcsóbbá és hatékonyabbá tette a tudás továbbadását, az új technika látszólag eltüntette a költségeket. A szervereket, a hálózatot, a keresőket fenntartani ugyan igen drága dolog, de ha ezt egyszer kiépítettük, amúgy is fenntartjuk, az információt egyszer előállítottuk, a letöltésnek már nem feltétlenül kell pénzbe kerülnie, legalábbis a közpénzekből előállított információ esetében nem. A kiadói munkát pedig meg kell fizetni, de a kiadók nem adhatják el azt, amit nem ők hoztak létre, nem ők fizettek meg. A költségeket meg kell fizetnie valakinek, de csak egyszer. A szabad információ kora elérkezett – tudnunk kell, mi az az információ, aminek szabad elérhetőségét elvárhatjuk, azt viszont követelnünk is kell.

Irodalom

BÁNHEGYI Zsolt: Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés (Open Access Initiative) – Kitekintés és körkép. In: *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 2003. 50. évf. 6-7. sz. p. 236-249. [online] [2013.05.11.] <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=2093&issue_id=66>

HOLL András: Nyílt hozzáférés a tudományos szakirodalomhoz - hazai fejlemények. In: *Magyar Tudomány*. 2010. 171. évf. 1. sz. p. 58-61. [online] [2013.05.11.] <<http://www.matud.iif.hu/2010/01/11.htm>>

SZABADBIBL: *a nyílt hozzáférés bibliográfiája*. Szent István Egyetem, Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Kar. [online] [2013.05.11.] <<http://www.jfk.szie.hu/content/szabadbibl-a-nyilt-hozzaferes-bibliografija>>

VONCSINA Laura: *Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés*. [szakdolgozat]. SZTE BTK, 2007. [online]
[2013.05.11.] <<http://mek.oszk.hu/05100/05190/>>

- i arXiv: <http://arxiv.org/>
- ii HARNAD, Stevan: Universal FTP Archives for Esoteric Science and Scholarship: A Subversive Proposal. In: Ann Okerson, Ann - O'Donnell, James (Eds.). *Scholarly Journals at the Crossroads; A Subversive Proposal for Electronic Publishing*. Washington, DC. : Association of Research Libraries, June 1995. [online] [2013.05.11.] <<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015034923758;view=1up;seq=5>>
- iii Open Archives Initiative: <http://www.openarchives.org/>
- iv E-BIOMED: <http://www.nih.gov/about/director/pubmedcentral/ebiomedarch.htm>
- v BOAI: <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/>
- vi Bethesda Statement on Open Access Publishing: <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm>
- vii Berlin Declaration: <http://oa.mpg.de/lang/en-uk/berlin-prozess/berliner-erklarung/>
- viii DART-Europe: <http://www.dart-europe.eu/>
- ix Az OpenDOAR (<http://www.opendoar.org>) nagyjából 2300, a ROAR (<http://roar.eprints.org/>) 3400 repozitóriumot tart nyilván.
- x DOAJ: <http://www.doaj.org/>
- xi 2011. évi CCIV. törvény, 2013. január 1. napjától hatályos 53/A. §. [online] [2013.05.11.] <http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100204.TV>
- xii A HUNOR-ról információ a <http://www.open-access.hu/> portálon található, a tagszervezetek repozitóriumainak listájával. A hazai repozitóriumokról teljesebb listát ad a ROAR és az OpenDOAR.
- xiii OpenAIRE: <http://www.openaire.eu/hu>
- xiv A Science Europe a nyílt hozzáférésről: *Áttörés a tudományos eredményekhez való nyílt hozzáférés terén*. [online] [2013.05.11.] <http://www.infoter.eu/cikk/attores_a_tudomanyos_eredmenyekhez_valo_nyilt_hozzaferes_teren>
- xv REAL-d: <http://real-d.mtak.hu>. Az MTA KIK publikációs repozitóriumi gyűjteménye, a REAL: <http://real.mtak.hu>
- xvi MEK: <http://mek.oszk.hu/>
- xvii NDA@SZTAKI: <http://nda.sztaki.hu>
- xviii Képzőművészet Magyarországon: <http://www.hung-art.hu/>